

חוות-נזירים ביזאנטית בקרבת בית-השיטה

מאת

יוחנן אהרוני

תיאור המקום

במחצבת בזלת שבקרבת בית-השיטה נתגלה בשעת העבודה קטע של רצפת פסיפס. העבודה נפסקה מיד, וחברי המשק הודיעו על התגלית למחלקת העתיקות⁽¹⁾. שערכה חפירות במקום ע"י כותב הטורים האלה. החפירות התנהלו בתחילת אוקטובר 1952 ונמשכו 9 ימים. רובה של העבודה נעשתה בהתנדבות על-ידי ילדי בית-הספר של בית-השיטה.

האתר מרוחק $\frac{1}{2}$ ק"מ ממזרחו של קיבוץ בית-השיטה, ומקומו באמצע המדרון המשתפע אל העמק וממערב לנחל קטן, בערך בקו הגובה של 25—מ' (נ. צ. 1921 2172). בריחוק $\frac{1}{2}$ ק"מ לצפון-מזרח מכאן רשומה במפות חרבת צ'אבֶר. סקר הקרן האנגלית רושם "ערמות אבנים"⁽²⁾, אבל היום קשה לגלות את שרידיה של חורבה זו, שנבלעה בתחום הייעור והפיתוח של הקיבוץ. לפי דברי הוותיקים היה כאן, בריחוק כלשהו מעל למבנים, מעיין קטן, שנסתתם לפני כמה עשרות שנים. בריחוק של כמה מטרים מדרום לבניין היה בור מים מטויח, שנהרס בשעת העבודה במחצבה, ולפיכך לא יכולנו לעמוד על צורתו.

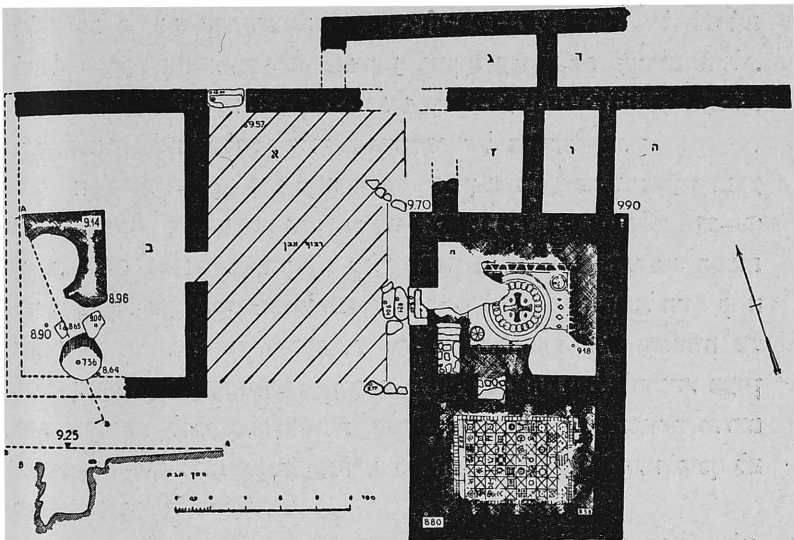
המדרון כולו בזלתי ורק שכבה דקה מאוד של אדמה מכסה עליו, ובמקום החפירה היתה ניכרת התגבהות קטנה על פני השיפוע הטבעי. קודם החפירה כמעט שלא נמצאו כאן שום חרסים או שאר שרידים עתיקים.

---

(1) הנני מודה למר ש. ייבין, מנהל מחלקת העתיקות, על רשותו האדיבה לפרסם חומר זה. תודתי הנאמנה נתונה למר מ. אבי-יונה על שסייע עמי בפיענוח הפסיפס ופירושו. הנני מחזיק טובה לח"ח עוריה אלון, אריה בן-גוריון, רינה ויונה ירחי וגם לכמה וכמה חברים של משק בית-השיטה שעזרו בחפירות, ובמיוחד לחבר זלמן פרח, שבזכות זהירותו והשגחתו ניצלו השרידים מהרס.

תיאור הבניין

בחפירה נחשף בניין המורכב משמונה חדרים וחצר מרכזית (ציור 1). החדרים, המיועדים קצתם לשימושי חקלאות וקצתם לדירה ולתפילה. בנויים מסביב לחצר מרווחת ומרובעת (א). שהכניסה אליה מבחוץ היתה דרך שער בפינתה הצפונית. רוחב השער הוא 1.20 מ', ובאתר נשתמר מפתן נאה בצוב מאבן בזלת. ובו פותה לציר הדלת. החצר כולה מרוצפת אבני בזלת (לוח ז', 2). והיא משתפעת עם השיפוע הטבעי של המדרון. באופן שחלקה הצפוני גבוה מחלקה הדרומי ב-80 ס"מ (3).

ציור 1

ממערב לחצר נכנסים דרך פתח שרוחבו 90 ס"מ לחדר גדול, ששימש לצרכים חקלאיים (ב). בחלקו הדרומי-מערבי נשתמרו מתקני גת טיפוסיים לתקופה הביזאנטית (לוח ז', 1). על גבי רצפת-פסיפס לבנה משופעת. שעכשיו קצתה שבורה, היו דורכים את הענבים. המיץ היה נוטף לתוך שקעורית ועובר משם דרך צינור בעל מסננת לבית-הקיבול ליין. הוא

(3) ריצוף החצר במזרח אינו מגיע עד לקיר של הדרי התפילה, אלא נפסק בקו ישר בריחוק של 65 ס"מ מהם. אין לי פירוש אחר לדבר זה, אלא שהיו כאן שתי ערוגות של פרחים או צמחים מטפסים.

היקב. הוא עשוי בור מעוגל שעומקו 1.50 מ' וקוטרו 1.35 מ'. קירותיו מצופים טיח מחוזק בחרסים ותחתיתו מרוצפת אבני-פסיפס לבנות. שתי בליטות בטיח שימשו מדרגה לצורך ירידה. גם תחתיתו משופעת ומסתיימת בשקערורית מעוגלת, שאליה נקוותה שארית היין עם הרקת היקב. קודם התחלת החפירות נמצאה על-פני השטח אבן-רכב של טחנה עתיקה, עשויה בזלת, ומכאן שהיו כנראה באותו חדר גם שאר מתקני בית וחקלאות.

מצפון-מזרח לחצר עומדת קבוצה של חדרים צרים וקטנים קירותיהם בנויים בנייה היולית ביותר, ואין בהם ריצוף. יכולנו לעקוב אחר חמישה חדרים, ששניים מהם מוארכים, והם בקצהו הצפוני של הבנין (ג, ד), ושלושה קטנים מאלו מתחתם (ה, ו, ז). הקצוות המזרחיים של החדרים ד' וה' נהרסו מפני שפיעתה של הקרקע אל הנחל הקטן שממזרח לבנין. שני החדרים העיקריים, ששימשו חדרי תפילה (קאפלה) של המנזר הקטן, בנויים מדרום-מזרח לחצר, ובהם שיקעו תושבי המקום את מיטב מאמצייהם. יסודות הקירות שהשתמרו רחבים ומוצקים והם מטיחים מבפנים ומבחוץ. שני החדרים שווים באורכם (4.66 מ'). אבל החדר הקדמי רחב מן החדר הפנימי ב-60 ס"מ. אל החדר הקדמי (ח; לוח ז, 2) עולים בשתי מדרגות, ורצפתו מוגבהה ב-40 ס"מ מרצפת החצר. אבן המפתן שווה בגודלה ובצורתה למפתן החצר, אלא שהיא עשויה גיר, ולפיכך נשתמרה פחות, אבל גם בלא אפשר להבחין בפותה של ציר הדלת. על ידה מצאנו כמה מסמרי-ברזל מרובעים שאורכם 7—11.5 ס"מ, ובוודאי הם שרידים של דלת-עץ. מסמר אחד בעל ראש עגול וחודו הכפוף מעיד שהיה תקוע בעץ בעובי של 10.5 ס"מ. בפינה הדרומית-מערבית של חדר זה בנויה אצטבה שגובהה 40 ס"מ, ורוחבה 70 ס"מ, ואליה היו עולים בשתי מדרגות.

מן החדר הקדמי יורדים אל הקאפלה (ט) בשתי מדרגות-אבן דרך פתח שרוחבו 85 ס"מ. רצפת הקאפלה נמוכה מרצפת החדר הקדמי ב-60 ס"מ, בהקבלה לשפיעת המדרון הכללי של הגבעה. אין לקאפלה שום כניסה אחרת, חוץ מן הפתח המתואר של החדר הקדמי.

רצפות הפסיפס

שני חדרי-התפילה היו מרוצפים רצפת-פסיפס. מלאכת הפסיפס גסה למדי, הקוביות שיעורן 1—2.5 ס"מ ואינן שוות בגודלן.

רצפת החדר הקדמי (ח; לוח ז, 2) שבורה בשתי פינותיה. במרכזה מצויר צלב יווני גדול בצבע אדום. שאר הפסיפס עשוי שחור על גבי לבן, ורק כאן וכאן הושבצו בו אבנים אדומות, הנותנות לפסיפס ברק צבעוני. הצלב המרכזי מוקף 22 מעגלים העולים זה על זה, וסביבם שני מעגלים גדולים. מסביב לכל מעגל מסגרת מרובעת, הממולאה משולשים, מקביליות וטראפציות. בשתי פינות של הריבוע מעגלים קטנים יותר, שגם בתוכם מצויר צלב. שתי הפינות האחרות שבורות, ויש להניח שגם בהן היו מעגלים עם צלבים. בין שני הצלבים הקטנים בא קישוט גיאומטרי של רומבוסים. הרי שרצפה זו היתה מורכבת צלב מרכזי שצבעו אדום, והוא מוקף ארבעה צלבים קטנים, שכולם נתונים במעגלים ומוקפים מסגרת מרובעת.

רצפת הקאפלה (ט; ציור 2, ולוח ח, 2-1) נשתמרה במלואה⁴. ומלאכתה דומה בביצועה, בגודל הקוביות ובצבעים לרצפת החדר הקדמי. גם כאן הציורים עשויים שחור על גבי לבן בתוספת קוביות אדומות, מפוזרות כאן וכאן, הנותנות צבעוניות בתמונה. אף-על-פי שגם ברצפה זו ניכר ביצוע גס של יד אומן בלתי-מנוסה, ברור שבחדר זה שיקעו מאמצים רבים בציורים ודגמים מרובים ושונים זה מזה.

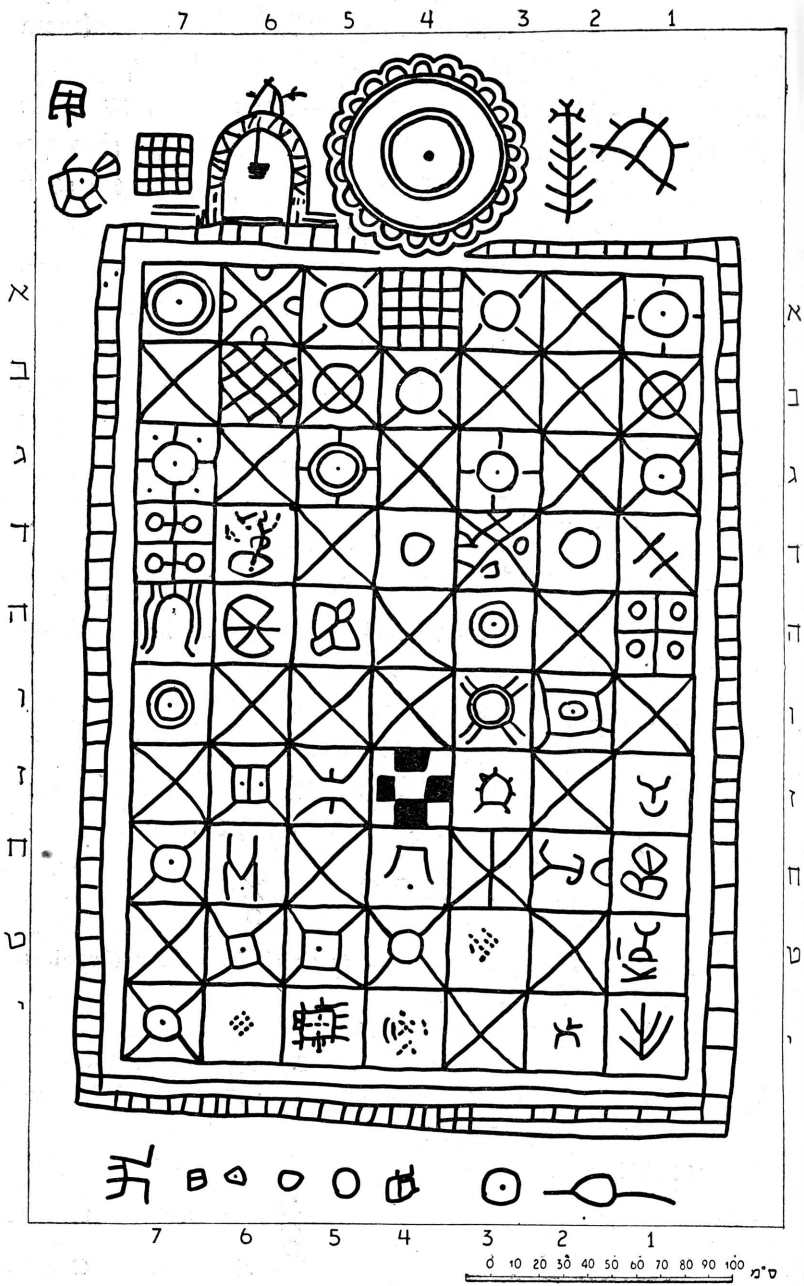
בראש החדר, כלומר בקיר המזרחי, בולטים ציורים אחדים. במרכז (מתחת לגומחת האפסיס? — ע"י לקמן) בא קישוט שושן. מימינו מצויר ענף דקל ובראשו צלב בעל קרסים, ומשמאלו תמונת חצי קשת, שאפשר הוא מסמל אפסיס של כנסיה עם נר-התמיד התלוי ויורד מן התקרה, או שער עם פעמון⁵. יש עוד קישוטים משמאל ומימין, אלא שקשה לעמוד על טיבם, וכנראה אינם אלא דגמים גיאומטריים שונים.

רוב שטחו של החדר תפוס ע"י מרובע המחולק לשבעים (10×7) משבצות רבועות, ממולאות ציורים שונים. קצתם של הציורים הבאים במשבצות אלו נראים כדגמים גיאומטריים פשוטים, בעיקרם צלבים ומעגלים ותרכיבים שונים של אלה ואלה. אבל יש גם ציורים מסובכים ובקצתם כתובות אותיות יווניות, שהן ראשי-תיבות של "השמות הקדושים" (nomina)

4 רצפת זו הועברה לירושלים, שוחזרה ונקבעה בגן הקריה על-ידי האמן מר מרזכי

גומפל.

5 ציור זה מייצג לרוב שער של עיר מבוזרת, וע"י Gerasa, ed. K. H. Krae-ling, New Haven 1938, pl. LXVII b, c; LXIII a, b; LXIXa; LXXVa; LXXXVI—XCIII.

ציור 2

(sacra) ואמרות של קדושה. הללו מעלים על הדעת, שגם שאר הדגמים לא נעשו בדרך מקרה אלא שקופלה כוונה מסוימת בסידורם והרכבם. מהם ראויים לציון מיוחד: ה 7 – שער עם קרניים (?); ה 6 – עלה; י 1 – ענף דקל; וכן כמה ציורים מסובכים שקשה לעמוד על טיבם (ד 6; ה 5; ט 3; י 4; י 5). אף על שורת הסמלים שמתחת למשבצות לא יכולנו להכריע, אם אינם אלא מעגלים וקווים בצורות שונות, או שיש בהם כוונה, ושמה כאן וכאן גם שרידי אותיות.

הכתובות המקוצרות:

המשבצת	האותיות	פירושו המלא המשוער
ה 4	Π	⁶ Π(νεῦμα)
ה 6	Μ	⁷ Μ(αρία)
ט 1	KP-C	⁸ K(ύ)ρ(ι)ς או ⁹ κ(ύ)ρ(ι)ς
ה 1	BΘ	¹⁰ B(οή)θ(ει)

וכך יוצאת לנו התמונה הבאה: במרכז רוח הקודש (Πνεῦμα), משמאל האם הקדושה (Μαρία) ומימין: κύριε βοήθει (ישו) הושע. במשבצות הגובלות ב-BΘ (ז 1, ח 2) יש סמלים או תשליבי אותיות, שאפשר מצטרפים הם לשמו של ישו: c- = I(H)CYC; וייתכן שבמשבצת ז 1 הכוונה ל-EY = E<, שאפשר הוא קיצורו של שם האמן שעשה את הפסיפס, כגון Eῦ(σέβιος)¹¹.

במשבצות ד 3 רשומות מסביב לצלב האותיות הבאות:

6) M. Avi-Yonah, *Abbreviations in Greek Inscriptions* (Suppl. to QDAP IX) London 1940, p. 94.

7) *ibid.* p. 82. 8) *ibid.* p. 78.

9) קו קטן בא בין P ל-C. לאור המלאכה הגסה של הפסיפס בכלל ושל שאר האותיות, ייתכן שהכוונה ל-E, ואפשר שהקיצור הוא KPE = κ(ύ)ρ(ι)ς, הנאה יותר להמשך.

10) Avi-Yonah, *ibid.* p. 54.

11) *Ibid.* p. 65.

12) אפשר לקרוא גם $\begin{array}{c} \text{X} \\ \text{H} \times \text{O} \\ \text{C} \end{array}$ אבל גם הקריאה H במקום K אפשרית ודומני שבאות O חסר הקו של Θ .

והוא ככל הנראה קיצור של:

${}^{13}\text{IH}(\sigma\upsilon\upsilon\varsigma) \text{X}(\theta\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma) \Theta(\epsilon\sigma\upsilon \Upsilon\acute{\iota}\acute{o}\varsigma) \text{C}(\omega\tau\eta\theta)$

כלומר: ישו המשיח בן האלהים הוא המושיע.

מסקנות

הבניין שימש חוות-גזירים ביזאנטית קטנה ומבודדת, שגזיריה עסקו בחקלאות ובגידול ענבים בסביבה, ושני חדרי תפילה והתבודדות היו פאר בנינים. בניין דומה נמצא בסביבות ירושלים בעין אל-ג'דידה הסמוכה לעין-כרם, וכתב עליו ר. וו. האמילטון¹⁴. גם כאן בנויים סביב לחצר מרכזית קאפלה קטנה וחדר קדמי מצד אחד, מתקני גת מצד שני, וכמה חדרים מן הצד השלישי. בעין אל-ג'דידה נשתמרו קירות הקאפלה בגובה של מטר ויותר, ובקיר המזרחי נמצאו שלוש גומחות בגובה 85 ס"מ מן הרצפה. דהיינו גומחה עגולה במרכז ושני ארונות-קיר מרובעים לצדיה. בבית השיטה לא נשתמר אלא יסוד הקירות בגובה מועט (לוח ח' 1) ועל-כן אפשר ואפשר שמעל לקישוט השושן היתה גומחת-אפסיס דומה בכיוון למזרח.

בבניין לא נמצאו שום כלים שלמים, שברי החרס והזכוכית שייכים רובם ככולם למאות ה'—ה' לסה"נ. נמצאו גם חרסים הילניסטיים בודדים, שמקורם לא נתחוויר לנו.

גם כתיב האותיות (במיוחד ה-M), וכן קיצורי שמות הקודש מורים על המאה ה'—ה' בקירוב. הקיצורים KPE ו-KPC, למשל, ידועים לנו משתי כתובות, השייכות למאה ה'15. גם הבניין בעין אל-ג'דידה שייך לפרק האחרון של התקופה הביזאנטית בארץ¹⁶.

ציורי הצלב ברצפת החדר הקדמי מתמיהים במקצת, לאור האיסור שהיה קיים בכנסייה הנוצרית משנת 427 לסה"נ לקבוע צלב ברצפת החדר, במקום דריסת הרגל¹⁷. ושמא יש להסביר את הדבר בכך, שחדרי התפילה לא היו פתוחים לקהל, ולא שימשו אלא לצרכי תפילה והתבודדות של הגזירים, יושבי החווה הקטנה.

¹³ ידועים ראשי התיבות IXΘYC; בענין קיצור זה עיי' Avi-Yonah, *ibid.* p. 73.

¹⁴ R. W. Hamilton, Note on a Chapel and Wine Press at 'Ain El Jedide, QDAP IV, 1935, pp. 111—7.

¹⁵ Avi-Yonah, *ibid.* p. 78.

¹⁶ Hamilton, *ibid.* p. 112.

¹⁷ Avi-Yonah, QDAP III, 1934, p. 63; J. W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, 1941, p. 118.